

Наталія Гудима
Nataliia Hudyma

ФРАЗЕМІКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ УЧНІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

FORMING OF JUNIOR PUPILS' NATIONAL IDENTITY BY MEANS OF IDIOMS

Значна і тривала робота над фразеологізмами сприяє поглибленню інтересу учнів до вивчення мови, збагачує їхній словник, формує їх національну свідомість, підносить культуру мовлення. У статті проаналізовано підручники з української мови для 2-4 класів на предмет виявлення фразеологічних одиниць та частоти вправ на розширення фразеологічного словника молодших школярів і формування національної свідомості учнів початкових класів.

Ключові слова: підручники з української мови для початкових класів; навчальна програма; фразеологічні одиниці; характер вправ; робота над фразеологізмами; мовлення молодших школярів; національна свідомість.

Одним із вирішальних завдань освіти є формування національно свідомої особистості, гідної почесного звання громадянина України. Вчителю належить сформувати в учнів ціннісні орієнтації, поглибити їхні знання про національну культуру, історію, звичаї, традиції. Сучасний етап суспільного життя, позначений відродженням національної самосвідомості українського народу, його національної культури й мови, спонукає до пошуків ефективних засобів, методів і прийомів навчання, шляхів ефективного педагогічного впливу на школяра. А це неможливо, якщо не брати до уваги мовних перлин – фразеологізмів.

Процес становлення фразеології як нової лінгвістичної дисципліни глибоко і всебічно розкритий у низці останніх фразеологічних досліджень на матеріалі української мови. Окремі аспекти збагачення мовлення учнів українською фразеологією здавна цікавили вчених, методистів, передових учителів. Так, шляхи збагачення мовлення учнів досліджували Л. Віготський, П. Гальперін, Г. Костюк, О. Леонт'єв, С. Рубінштейн, І. Синиця, Б. Теплов, П. Якобсон та ін.

Питанням фразеології займалися такі педагоги, як Ю. Бабанський, В. Давидов, Д. Ельконін, А. Кірсанов, Н. Клокар, Т. Ладженська, М. Львов, Н. Менчинська, В. Сергієнко, А. Фурман та ін.; методисти – В. Барабаш, Л. Божович, О. Бистров, Л. Венгера, С. Гаврин, М. Коломієць, В. Мельничук, О. Смовська та ін.

Питання теорії фразеології вивчали А. Бабкін, М. Баранова, І. Буслаєва, В. Виноградов, В. Жуков, Л. Скрипник, М. Стельмахович, М. Степанова, Є. Тимченко та ін.

Актуальність дослідження зумовлена потребою в умовах національного відродження суспільства підвищити ефективність навчально-виховного процесу на уроках української мови, знайти вагомі засоби педагогічного впливу на особистість учнів, а також збагатити їхнє мовлення українською фразеологією, що сприятиме вихованню національно свідомої особистості молодших школярів. Є також проблема відбору фразеологічних одиниць з української мови для засвоєння молодшими школярами та визначення їх оптимальної кількості. Дослідження фразеологічних одиниць у цих аспектах відповідає сформованим сучасним категорійним підходам до вивчення мовних явищ, оскільки поєднує параметри як традиційної, так і нової лінгвістичної і методичної парадигми.

Мета статті – проаналізувати підручники з української мови для 2-4 класів на предмет виявлення фразеологічних одиниць та частоти вправ на розширення фразеологічного

словника школярів; визначити характер вправ, поданих у підручниках з української мови для початкових класів.

Спостереження над особливостями усного і писемного мовлення молодших школярів, бесіди, результати проведеного зрізу знань учнів із фразеології свідчать про обмежене вживання фразеологізмів. Причиною цього є несистематичність фразеологічної роботи на уроках української мови в початкових класах, відсутність науково обґрунтованої системи організаційних занять.

Фразеологія української мови являє собою важливу частину системи мови. Без оволодіння мінімумом фразеологічного багатства неможливе правильне розуміння українського мовлення як в усній, так і в письмовій формі, вільне спілкування українською мовою.

Саме тому у сучасних шкільних програмах з української мови розглядається широке коло питань, пов'язаних із вивченням фразеології української мови та системного явища.

Зазначимо, що програма з української мови для 1-4 класів [7] не містить теоретичних відомостей із фразеології, а лише передбачає практичні вправи в процесі вивчення розділів програми. У зв'язку з цим постає питання термінології. У початкових класах фразеологічні звороти називають "образними висловами", "висловами", "народними висловами", "установленими зворотами", "установленими висловами", "неподільними зворотами".

Практичне значення фразеології полягає в тому, що її вивчення позитивно впливає на усвідомлення учнями специфіки інших одиниць мови, сприяє оволодінню орфографічними навичками, є базою збагачення словникового запасу й основної роботи зі стилістики, яскравим матеріалом для розвитку всіх видів мовленнєвої діяльності [6, с. 13].

Фразеології належить вагоме місце у системі засобів формування національної свідомості народу. Адже засвоїти мову нації означає оволодіти нею на рівні фразеології. Фразеологізм – це, перед усім, слово і вираз, а кожне слово і вислів – це частка буття народу, літопис його історії й життєвого досвіду. Діти, засвоюючи фразеологізми, опановують мовні скарби, вчать ся говорити образно, влучно. Завдяки цілісності, нерозкладності, стійкості та відтворюваності фраземами часто є крилаті вирази і наукові поняття.

В аспекті нашого дослідження розглянемо наявні відомості з фразеології, а відповідно знання, вміння і навички, якими повинні володіти учні після вивчення цього матеріалу.

Проаналізувавши підручники з української мови для 2-4 класів, переконались, що власне фразеологізмам приділяється дуже незначна увага під час вивчення мовного матеріалу в курсі української мови. Безпосередньо розділу "Фразеологія" в програмі для початкової школи немає. Початкова школа припадає на пропедевтичний етап вивчення фразеології. Проте роботу над фразеологічними одиницями передбачено, хоча і не конкретизовано [9].

Ознайомлення з фразеологією відбувається паралельно із вивченням інших розділів та тем, які передбачені програмою.

У процесі аналізу підручників з української мови були поставлені такі завдання: виявити об'єм фразеологічних одиниць, які трапляються учням на сторінках підручників; визначити характер вправ, поданих у підручниках.

Для того, щоб показати частоту вправ на розширення фразеологічного словника школярів, було проаналізовано підручники з української мови, рекомендовані Міністерством освіти і науки України [2; 3; 4].

Результати аналізу підручників бачимо в таблиці 2.1

Таблиця 2.1

Клас	Кількість вправ у підручнику, спрямованих на роботу з фразеологізмами	Кількість вправ у підручнику, які містять фразеологізми, спрямовані на формування національної свідомості	Загальна кількість вправ у підручнику
2	6	2	553
3	5	2	575
4	7	4	381

За програмою “Українська мова” учні 3-4 класів мають одержати уявлення про фразеологізми як стійкі звороти в мові, навчитись пояснювати найуживаніші, добирати синоніми й антоніми до них, правильно використовувати у власному мовленні.

На вироблення цих умінь підручники пропонують три-чотири вправи. Звичайно, цього не достатньо, а тому вчителі, як правило, належної уваги засвоєнню фразеологізмів не приділяють, а лише обмежуються тим, що пропонує підручник. Це призводить до того, що з часом губиться оригінальність, багатство та національний колорит українського мовлення.

У підручниках для 1-4 класів останнім часом звертається увага на “стійкі звороти”, “народні вислови”, пропонується пояснити значення окремих з них, але більшість фразеологічних зворотів, здебільшого, залишаються “непоміченими” вчителем, а тому незрозумілими учням загадковими вправами.

На нашу думку, беззаперечно інші розділи, що вивчаються в молодших класах, є важливими, але було б доречним впровадження фразеологізмів у шкільний курс української мови в початкових класах. Це сприятиме збагаченню мовлення молодших школярів, насиченню його емоційністю.

Так, зокрема в підручнику для 2 класу [2] пропонуються завдання, де передбачено роботу над фразеологічними одиницями: Прочитайте прислів'я (вирази) та поясніть їх значення, доцільність вживання. Складіть з ними речення та спишіть їх.

– Звуки і букви. Склад. Наголос. Приголосні звуки. Позначення їх буквами. Завдання: Прочитайте і спишіть прислів'я. Подумайте, коли їх доречно вживати.

Кожна лисиця свій хвостик хвалить. Краще за п'ять хвилин раніше, ніж на п'ять хвилин пізніше. Хвіст витягне – ніс зав'язне, ніс витягне – хвіст зав'язне. На кожному хворобу свої ліки.

– Звуки і букви. Склад. Наголос. Тверді і м'які приголосні звуки. Позначення м'якості приголосних знаком м'якшення. Завдання: Прочитайте прислів'я. Спишіть, вставляючи пропущені букви.

1. У дитини заболит.. пал..чик, а в мамі – серце. 2. Вогон.. і ніж не – забавка для дитини.

3. Добра дитини бат..кам завжди віддячит..

– Звуки і букви. Склад. Наголос. Позначення м'якості приголосних буквами і, я, ю, є. Завдання: Допишіть прислів'я, знайшовши його продовження в правому стовпчику.

Осінній день – будеш мати зерна гору.

Посієш вчасно – зиму годує.

Посій у пору – вродить рясно.

– Текст. Поняття про текст. Завдання: Прочитайте і поясніть зміст прислів'я. Розкажіть, яке прислів'я знаєте про книгу ви.

1. Книжка вчить, як на світі жити. 2. Золото добувають із землі, а знання – з книг.

3. Життя без книги – що хата без вікон.

– Речення. Спонукальні речення.

Завдання: Прочитайте прислів'я. Поясніть зміст.

1. Усе трудом славиться. 2. Без охоти немає роботи. 3. Без діла слабше сила.

Завдання: Прочитайте прислів'я і запам'ятайте їх.

1. Усе добре переймай, а зла уникай. 2. Хто людям добра бажає, той і сам його має.

– Слово. Слова, які називають дії предметів (дієслова).

Завдання: Допишіть прислів'я, користуючись довідкою.

1. Праця годує, праця одягає, праця зігріває, ...

2. Дружно працювати – ...

3. Тяжко тому жити, ...

4. Робши насміх – ...

Слова для довідки: зробиш насміх; на розум наставляє; втоми не знати; хто не хоче робити.

У підручнику для 3 класу [3] кількість вправ на засвоєння фразеологічних одиниць, порівняно з 2 класом, значно більша. Крім уже відомих дітям фразеологізмів, додаються і нові. Власне вправи аналогічні до тих, які подані в підручнику для 2 класу.

– Слово. Значення слова. Слова близькі за значенням (синоніми).

Завдання: Попрацюйте разом! Замініть вислови одним словом – синонімом. При потребі звертайтеся до довідки.

Байдики бити; взяти ноги на плечі; набрати води в рот; викинути з голови; вертїтися під ногами; замилувати очі; задирати носа; наківати п'ятами; розбити глека.

Слова для довідки: *заважати, побігти, лінуватися, забути, замовкнути, задаватися, втекти, обманювати, посваритися.*

– Слово. Значення слова. Слова протилежні за значенням (антоніми).

Завдання: Прочитайте. У кожному реченні знайдіть слова, протилежні за значенням. Впишіть їх парами.

1. Вчений іде, а неук слідом спотикається. 2. Незнайко на печі сидить, а знайко по дорозі біжить. 3. Більше думай, а менше говори. 4. Нових друзів май, а старих не забувай.

– Будова слова. Закінчення слова. Завдання: Прочитайте прислів'я. Зверніть увагу, як змінюється в них слово *праця*.

1. Праця прикрашає людину. 2. Без праці людина не живе. 3. Бережіть працю людей. 4. Багатства Батьківщини створюються працею. 5. Своє щастя людина бачить у праці.

Завдання: Спишіть прислів'я, вставляючи в словах пропущені закінчення.

1. Де думка одна, там дружб.. міцна. 2. У нашій дружб.. наша сила. 3. Люди сильні своєю дружб.. . 4. Без дружб.. і згоди не можуть жити народи.

Запишіть, які прислів'я про дружбу ви знаєте.

– Будова слова. Вимова та правопис слів із дзвінками та глухими приголосними звуками.

Завдання: Прочитайте прислів'я. Поясніть, як ви їх розумієте.

1. Червона ягідка, але на смак гірка. 2. Сказати легко, але зробити важко. 3. Хліб-сіль їж, а правду ріж. 4. Ложка дьогтю зіпсує бочку меду.

Тема. Іменник. Рід іменників (чоловічий, жіночий, середній).

Вправа. Прочитайте прислів'я. Про що в них ідеться? Спишіть їх.

1. Землю прикрашає сонце, а людину – праця.

2. Зерно дозріває в землі, а людина – в труді.

– Дієслово. Написання не з дієсловами.

Завдання: Прочитайте та спишіть прислів'я.

1. Наука в ліс не веде, а з лісу виводить. 2. Згаяного часу і конем не наздоженеш. 3. Хто часто кричить, того ніхто не слухає. 4. Великий рости, щасливий будь, себе не хвали, інших не гудь!

Більшість вправ, які подано в підручнику з української мови для 4 класу [4], спрямовані на визначення і засвоєння семантики фразеологізмів. Такі вправи відповідають принципу системності і відіграють значну роль у роботі над засвоєнням фразеологічних одиниць.

– Мова – безсмертний скарб народу. Завдання: Прочитайте, що говорить народна мудрість про значення знань у житті людини.

1. Наука для людини, як сонце для людини. 2. Хто більше читає, той більше знає. 3. Наука і труд добрий плід дають. 4. Знання злодій не вкраде, у вогні не згорять і у воді не потонуть.

– Слово. Значення слова.

Завдання: Прочитайте та назвіть слова, ужиті в переносному значенні.

1. Діло майстра величає. 2. Без діла слабше сила. 3. Чесне діло роби сміло. 4. Слово без діла нічого не варте. 5. На охочого робочого діло знайдеться. 6. Не дивись на чоловіка, а дивись на його діло.

Завдання: Прочитайте прислів'я. Поясніть їхній зміст. Назвіть антоніми. Запишіть їх парами.

1. *Говори мало, слухай багато, а думай ще більше.* 2. *Слухай перший, а говори останній.* 3. *Знай більше, а говори менше.* 4. *Спершу слово зваж, а потім скажи.* 5. *Удар забувається, а слово пам'ятається.*

– Повторення вивченого про іменник. Завдання: Прочитайте прислів'я та приказки. Поясніть їхній зміст.

1. *Чого в молодості навчишся, те на старість як знахідка.* 2. *Батьківщина – мати, а чужина – мачуха.* 3. *Згода будує, а незгода руйнує.* 4. *Правдою цілий світ зійдеши, а неправдою ані до порога.* 5. *Лиха та радість, по котрій сум наступає.* 6. *Із самого початку думай, який буде кінець.*

– Правопис закінчень іменників чоловічого роду в давальному і місцевому відмінках однини. Завдання: Прочитайте прислів'я.

1. *Сопілка – (вівчар) втіха.* 2. *Чужому (лихо) не смійся.* 3. *Нащо (пугач) дзеркало, коли він і так гарний.* 4. *Просо вітру боїться, а (дощ) кланяється.* 5. *Що на (думка), те й на (язик).* 6. *Розкажи (друг) – піде по (круг).* 7. *По (одежа) нас вітають, а по (розум) проводжають.*

Спишіть, уживаючи іменники, що в дужках, у давальному або місцевому відмінках однини.

– Повторення вивченого про прикметник як частину мови.

Завдання: Прочитайте прислів'я. Спишіть їх, уставляючи замість крапок антоніми до виділених слів. Поясніть, коли так говорять.

1. *Маленька праця краща за... безділля.* 2. *Праця чоловіка годує, а ... марнує.* 3. *Ранні пташки росу п'ють, а ... сльози ллють.* 4. *Руки білі, а сумління ...* 5. *Ластівка день починає, а соловей ...*

Поміркуйте, яку роль відіграють антоніми в прислів'ях. До яких частин мови належать ужиті тут антоніми?

– Повторення вивченого про дієслово.

Завдання: Прочитайте прислів'я і приказки. Поясніть їхній зміст.

1. *Кому легко на серці, до того весь світ сміється.* 2. *З вогнем (не) жартуй, бо опалишся.* 3. *Тільки той (не) помиляється, хто ні до чого (не) торкається.* 4. *З пісні слово (не) викидається.* 5. *Сном (не) прогонуєшся.*

Спишіть, розкриваючи дужки. Поясніть написання *не* з дієсловами.

– Прислівник як частина мови.

Завдання: Прочитайте прислів'я і приказки. Поясніть їхній зміст.

1. *Недовго думав, а добре сказав.* 2. *Говори, та назад озирайся.* 3. *Вчинки говорять голосніше, як слова.* 4. *Добрі справи довго пам'ятають, а лихі ще довше.* 5. *Хто багато обіцяє, той рідко слова дотримує.* 6. *Красно говорить приятель, а правду каже неприятель.* 7. *Не завжди говори, що знаєш, а завжди знай, що говориш.*

Проаналізувавши підручники з української мови для початкових класів, зазначимо, що обсяг і різновиди вправ, які подані в підручниках на засвоєння і вживання фразеологічних одиниць, не відповідають обсягу власне фразеологічних одиниць. Основна кількість фразеологічних одиниць представлена у додаткових вправах або у вправах на закріплення вивченого матеріалу, а також на самостійне ознайомлення.

Вивчення фразеології відкриває перед учителем великі можливості для вироблення в учнів навичок і вмінь користуватися українською мовою. Проте реалізація думок програми щодо словникової роботи буде повністю залежати від підготовки вчителя, застосованих ним методів і прийомів навчання.

У фразеологічній роботі ефективним є використання дидактичного матеріалу, зокрема, ілюстрацій (малюнків), віршів, ребусів, загадок. Викликана розважальними вправами розрядка, додає дітям нових сил, робить урок змістовним та насиченим. Доцільним також є використання ігрового методу, оскільки мовна діяльність успішно формується в процесі гри. Це продуктивна форма спілкування вчителя й учнів на уроці, ефективний прийом їх взаємодії [8].

Доцільно систематично, планомірно закріплювати й поглиблювати знання учнів із фразеології, оскільки дітям не легко усвідомити значення фразеології в загальній мовній

системі, відчуті її образно-емоційну красу. Тому робота над фразеологізмами повинна систематично проводитися на уроках української мови (і літературного читання теж) [5, с. 10].

Отже, значна і тривала робота над фразеологізмами сприяє поглибленню інтересу дітей до вивчення мови, збагачує їхній словник, формує їх національну свідомість, підносить культуру мовлення.

Перспективу подальшого дослідження вбачаємо у виокремленні системи вправ і завдань для вивчення фразеологізмів у початкових класах.

Список використаних джерел

1. Вашуленко М. С. Методика навчання української мови в початковій школі : навчально-методичний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Літера ЛТД, 2011. 364 с.
2. Вашуленко М.С., Дубовик С. Г. Українська мова : підручник для 2 кл. загальноосвіт. навч. закл. з навчанням укр. мовою. Київ : Освіта, 2012. 160 с.
3. Вашуленко М.С., Мельничайко О.І., Васильківська Н.А. Українська мова : підруч. для 3 кл. загальноосвіт. навч. закл. з навчанням укр. мовою. Київ : Освіта, 2013. 192 с.
4. Вашуленко М.С., Дубовик С. Г. Українська мова : підручник для 4 кл. загальноосвіт. навч. закл. з навчанням укр. мовою. Київ : Освіта, 2015. 192 с.
5. Лобчук О. Ігнатенко Е. Робота з фразеологізмами на уроках української мови // Початкова школа. 2006. №4. С. 10-12.
6. Лунько Н. Н. Вживання фразеологізмів в усному і писемному мовленні школярів // Початкова школа. 2006. №2. С. 13-14.
7. Навчальні програми для загальноосвітніх навчальних закладів із навчанням українською мовою. 1-4 класи / відп. за вип.: А. В. Лотоцька, Л. Ф. Щербакова. Київ : Освіта, 2015. 392 с.
8. Соловець Л.О. Збагачення мовлення учнів фразеологізмами // Українська література в загальноосвітній школі. 2003. №4. С. 44-49.
9. Сучасна українська літературна мова : підручник / М. Я. Плющ, С. П. Бевзенко, Н. Я. Грипас та ін.; За ред. М. Я. Плющ. 5-те вид., стер. Київ : Вища школа, 2005. 430 с.

One of the crucial tasks of education is forming of nationally conscious personality worthy of the honorary title of a citizen of Ukraine. A teacher has to form pupils' values, to deepen their knowledge of national culture, history, customs and traditions. Current stage of social life marked with the revival of national identity of Ukrainian people, their national culture and language promotes the search for effective means, methods and techniques of teaching, ways of effective educational impact on schoolchildren. One of the effective ways of solving this problem is teaching Ukrainian phraseology at school.

The topicality of the research is promoted by the need to increase the effectiveness of the educational process at the lessons of Ukrainian language under conditions of national revival of society, to find means of pedagogical influence on schoolchildren's personalities and enrich their speech by Ukrainian phraseology, thus forming their national identity. There is also the problem of selection of Ukrainian idioms and their optimal quantity for learning in primary school. The investigation of phraseological units in these aspects responds to the established modern categorical approaches to the study of linguistic phenomena, as combines parameters of traditional and new linguistic and methodological paradigms.

Continuous work on phraseology develops pupils' interest to study language, enriches their vocabulary, forms their national identity and speech culture.

The aim of the article is to analyse the textbooks in Ukrainian language for 2-4 grades to identify idioms, the frequency of exercises aimed to enlarge pupils' phraseological vocabulary and to determine the nature of these exercises.

Key words: *textbooks in Ukrainian language for primary school; curriculum; phraseological units; nature of exercises; work on phraseology; junior pupils' speech; national identity.*